Turkiston o‘lkasiga aksiyadorlik jamiyatlari kirib kelishi..

O.N.Nasirov
Toshkent iqtisodiyot va pedagogika universiteti,
“Ijtimoiy fanlar va jismoniy madaniyat”
kafedrasi professori v/b
https://doi.org/10.5281/zenodo.19815909

ANNOTATSIYA

Maqolada XIX asrning ikkinchi yarimi va XX asr boshlarida Turkiston o‘lkasining Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingandan keyin, o‘lkaga o‘z faoliyatini yoygan aksiyadorlik jamiyatlari va Turkistonni o‘zida tashkil qilingan jamiyatlarning faoliyati yoritib berilgan. Shu bilan birga ularning faoliyatini o‘lkada kengayishiga sabablari ko‘rsatib berilgan.

KALIT SO‘ZLAR

Aksiyadorlik jamiyatlari, fond birjasi, savdo, sanoat,bank, paxta, tog‘ sanoati.

АННОТАЦИЯ

В статье освещается деятельность акционерных обществ и компаний, созданных в Туркестанском крае после завоевания Российской империей во второй половине XIX и начале XX веков. Одновременно указываются причины расширения их деятельности в крае.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

Акционерные общества, фондовая биржа, торговля, промышленность, банковское дело, хлопок, горная промышленность

ABSTRACT

This article examines the activities of joint-stock companies and enterprises established in the Turkestan region after its conquest by the Russian Empire in the second half of the 19th and early 20th centuries. It also identifies the reasons for their expansion in the region.

KEY WORDS

Joint-stock companies, stock exchange, trade, industry, banking, cotton, mining

XIX asrning 50-80 yillarida Rossiya imperiyasi Turkiston o‘lkasining katta qismini egallab olgandan keyin, bu yerdagi boyliklardan samarali foydalanish chora-tadbirlarini izlay boshladi. Bu davr ichida o‘lkada mavjud bo‘lgan yer osti va

yer usti boyliklaridan foydalanish maqsadida korxonalar, temir yo‘llar qurila boshlandi. Bu esa o‘z navbatida bank tizimini paydo bo‘lishiga olib keldi. XIX asrning oxirlarida xalqaro miqyosda kapital jamg‘arilishining kuchayishi Rossiya imperiyasiga ham o‘z ta’sirini o‘tkaza boshladi. Turkiston o‘lkasi ham Rossiyaning mustamlakasi sifatida bu jarayonlardan chetda qolmadi.

Rossiya imperiyasi tomonidan Turkiston o‘lkasining katta qismini bosib olinishi ko‘plab aksiyadorlik jamiyatlari va savdo-sanoat shirkatlari ta’sis etilayotgan yoki yangidan tashkil topayotgan bir vaqtga to‘g‘ri keldi. Bu haqda moliya ministri M.X.Reytern “Tadbirkorlik, birja faoliyatini jadallashuvi davri bo‘lgan oxirgi o‘n yillik (1860-1870) da ko‘plab aksiyadorlik jamiyatlari va shirkatlar tashkil topdi.

Faoliyatiga ko‘ra Rossiyada aksiyadorlik jamiyatlari 3 turga bo‘lingan: 1) Savdo tashkilotlari - kemasozlik, suv va elektr ta’minoti hamda turli savdo uyushmalari; 2) Sanoat tashkilotlari - junni matolash, paxtadan tayyor mahsulotlar tayyorlash, bo‘yash va qadoqlash, qog‘oz ishlab chiqarish, ipakchilik, teri va hayvon mahsulotlarini qayta ishlash, mashinasozlik, neft, tog‘, toshko‘mir, ohak, kimyo mahsulotlarini, paxta tozalash, shakar, oziq - ovqat, ichimlik suvi, tamaki ishlab chiqarish va boshqalar; 3) Kredit tashkilotlari-

tijorat, yer, yer kredit, shahar jamoa, qishloq jamiyat banklari va boshqalar{1}. Bularni ichida Turkiston o‘lkasida ko‘proq kredit va sanoat sohalaridagi aksiyadorlik jamiyatlari va shirkatlar faoliyat ko‘rsatdilar. XIX asrning ohirlaridan boshlab sanoat sohasida ta’sis etilgan aksiyadorlik jamiyatlari va shirkatlari ustav loyihasiga faqat “sanoat” emas, balki “savdo-sanoat” so‘zini kirita boshladilar. Bunga ularni Rossiyaning g‘arbiy qismida joylashgan korxonalariga vositachilarsiz, arzon narxda xom ashyoni yetkazib berish majbur qildi. Shu sababli ular Turkiston o‘lkasida qayta ishlash korxonalari qurish bilan cheklanib, tayyor mahsulot ishlab chiqarish jarayonini Rossiyaning Yevropa qismidagi korxonalarida amalga oshirgan. Korxonalarda ishlab chiqarilgan tayyor mahsulotlar esa Turkiston va Uzoq Sharqqa yuborilgan.

Turkiston o‘lkasida faqat savdo bilan ish yuritgan aksiyadorlik jamiyatlari va shirkatlar kam bo‘lgan, bu ish bilan ko‘proq savdo uylari shug‘ullanganlar. XX asr boshlaridan ko‘plab savdo uylari ishlab chiqarishni kengaytirish va kapitalini ko‘paytirish maqsadida, o‘zlarini savdo-sanoat shirkatlariga (asosan paxtachilik sohasida) aylantira boshladilar. Tog‘-kon yo‘nalishida ham aksiyadorlik jamiyatlari bo‘lib, ular ko‘proq sanoat tashkilotlari sifatida faoliyat ko‘rsatdilar.

Turkiston o‘lkasida kredit sohasida ko‘proq aksiyadorlik-tijorat banklari ish yuritgan. Bu yerda yer, melioratsiya va boshqa sohalarga ixtisoslashgan banklar deyarli faoliyat ko‘rsatmadilar.

Boshqarmalari Moskva, Sankt-Peterburg va Rossiyaning Markaziy qismidagi shaharlarda joylashgan aksiyadorlik jamiyatlari va savdo-sanoat shirkatlarining kapitali turlicha bo‘lib, savdo sohasida 10 mln rublga, sanoat sohasida 15 mln rublga, kredit sohasida esa 20 mln rublgacha yetgan{2}. Turkiston o‘lkasi bilan bog‘liq holda ish yuritgan jamiyatlarning aksariyat qismining mablag‘i 1 mln rubldan kam bo‘lmagan. Aksiyadorlik jamiyatlari va savdo-sanoat shirkatlarining deyarli hammasining boshqarmasi Rossiyaning Yevropa qismida joylashganligi sababli, fond birjasi ham Sankt-Peterburg shahrida bo‘lgan.

Turkistonga mustamlaka sifatida qaralishi, o‘lkada qimmatbaxo qog‘ozlar bozori, ya’ni fond birjasini ochilishiga imkon bermadi. Faqatgina 1906 yili o‘lkada tovar birjasini ochilishiga imperator tomonidan ruxsat etildi{3}. 1907 yili Qo‘qonda o‘z ishini boshlagan birja, faqat mahsulotlar savdosi ishlarini amalga oshirgan. U yerda asosan Rossiyadan keltirilgan tayyor mahsulotlar (gips, alebastr, sement, moy-bo‘yoq va boshqalar) va Turkistondan olingan xom ashyo (asosan paxta) sotilgan.{4}

O‘lkadan olingan xom ashyoning ma’lum bir miqdori savdo-sanoat shirkatlari, aksiyadorlik jamiyatlari va savdo uylari orqali Yevropa qismidagi korxonalariga olib ketilgan bo‘lsa, qolgani Rossiyaning Moskvadagi asosiy tovar birjasida va Nijegorodsk yarmarkasida sotilgan. Qisman yakka tartibdagi tadbirkorlar tomonidan ham ushbu yarmarkaga xom ashyo yetkazib berilgan. Nijegorodsk yarmarkasi o‘zining faoliyatini kengligi jihatidan Rossiyaning boshqa yarmarkalaridan 25-50 % ga ko‘proq mahsulot sotilganligi bilan belgilanadi. Yarmarkada ko‘proq non, paxta, neft va neft mahsulotlari sotilgan. 1900 - 1913 yillar mobaynida ushbu yarmarkada amalga oshirilgan savdo ishlari faqat birja aylanmasida 5 mln rubl dan 7,5 mln rublgacha yetgan. XIX asrning 80 yillarigacha Knoplar savdo uyi tovar birjasi vazifasini bajargan Nijegorodsk yarmarkasida paxta mahsulotlari savdosi bo‘yicha asosiy mavqega ega bo‘lgan.

XIX asrning 90 yillaridan Uzoq Sharq va O‘rta Osiyoga rus sarmoyalarining kirib kelishi imperiya hukumati tomonidan har tomonlama qo‘llab quvvatlandi. O‘lkada mavjud bo‘lgan va yangidan ochilgan xom ashyo manbalarini o‘zlashtirish niyatida, hukumat tomonidan katta to‘lovlar hisobida buyurtmalar berilgan. O‘z navbatida Rossiyada ishlab chiqarilgan maxsulotlarga Turkiston bozorida raqobat holatlarini cheklash maqsadida, chet el tadbirkorlariga katta soliqlar solingan.

Yevropa davlatlari ichida import mahsulotlariga boj to‘lovining balandligi jihatidan Rossiya birinchi o‘rinda turgan. U Rossiyada 31 % ni, AQSH da 21% ni, Germaniyada esa 8% ni tashkil qilgan{5}. Xolbuki, 1892 yili Rossiya korxonalariga Turkistonda paxtani olib ketiladigan paxta uchun boj to‘lovlari bekor qilindi. Bu esa to‘qimachilik korxonalarini, shu asosda aksiyadorlik turdagi va savdo-sanoat

shirkatlarini ushbu tarmoqda ko‘payishiga olib keldi. Buning natijasida 1900 yilga kelib, Rossiyaning butun sanoat ishlab chiqarishning 27,3% to‘qimachilik sanoati sohasiga to‘g‘ri keldi{6}. Chet el sarmoyalari ko‘proq tog‘-kon, yoqilg‘i ishlab chiqarish, ximiya sanoatiga kiritilib, faqat tog‘-kon sanoatida 1890-1900 yillarda ularning ulushi 58 % dan 70 % gacha ko‘tarildi{7}.

1888-1896 yillari Peterburg fond birjasida foiz hisobida Rossiya rubli ustunligi 59,5 % dan 66,7 % ga ko‘tarilgan. Bu davrda Turkistonda Poznanskiy, Zaverse aksiyadorlik jamiyatlarining paxta tozalash va teri maxsulotlarini tayyorlash bo‘yicha Lui Zalm va boshqa jamiyatlarning korxonalari qurilgan.

1893-1908 yillar davomida aksiyadorlik jamiyatlarining ko‘payishi tog‘ - kon, cho‘yan quyish, to‘qimachilik va oziq-ovqat tarmoqlarida keskin o‘sishi bilan ajralib turdi.

1893-1908 yillar mobaynida Turkistonda ko‘plab aksiyadorlik turdagi jamiyatlar va savdo-sanoat shirkatlari o‘zining korxonalarini ko‘paytira boshladilar. Ayniqsa bu jarayon tog‘ sanoati va neftni qazib olish sohasida ko‘rindi. Neft qazib olish bo‘yicha 1896 yil 16 ta aksiyadorlik jamiyatlari bo‘lsa, 1902 yilga kelib ularning soni 45 taga yetdi{8}.

1897-1908 yillarda Turkistonda tog‘-kon sanoati sohasida Turkiston tog‘-kon sanoati, Turkiston sanoati Nazarov va K, Toshko‘mir va tog‘ sanoati, Noyob metallar qazib olish, Sirdaryo tog‘-kon sanoati, Novikov va K, neft qazib olish bo‘yicha “Chimyon”, SANTO, “Farg‘ona” neft sanoati aksiyadorlik jamiyatlari o‘z korxonalarini ishga tushirdilar.

1900 yilga kelib, sanoat maxsulotlarini ishlab chiqarish bo‘yicha aksiyadorlik jamiyatlari va savdo-sanoat shirkatlarining foizi sezilarli darajaga ko‘tarildi. Jumladan, paxta matolari ishlab chiqarishda aksiyadorlik jamiyatlari 19,5% ni, savdo-sanoat shirkatlari 60,3% ni, savdo uylarining ulushi esa faqat 4,5% ni tashkil qilgan. Neft ishlab chiqarish sanoatida esa 43,6 %, 21,2 %, va 2,8 % ga to‘g‘ri kelgan.

XX asr boshlarida Rossiya imperiyasida aksiyadorlik turdagi banklarni ta’sis etishga kirishildi. 1897-yili imperiya bo‘yicha jami 35 ta bo‘lsa, 1913 yilga kelib faqat 45 taga yetdi{9}. 1917 yilni boshlariga kelib, ularning soni 43 taga tushib qoldi. Bunga asosiy sabab XX asr boshlarida faoliyat ko‘rsatib kelgan aksiyadorlik-tijorat banklarining aksiyadorlik kapitalining ko‘payishi bo‘ldi. Masalan, 1875 yilga nisbatan 1900 yili aksiyadorlik kapitalining o‘sishi 87% tashkil qilgan bo‘lsa, 1917 yilga kelib 498 %ga yetdi{10}. Ushbu turdagi banklar Rossiya imperiyasining barcha hududlarida bo‘limlarini ko‘paytirdilar.

1911-1913 yillarda Rossiya imperiyasida 1899 ta aksiyadorlik jamiyatlari bo‘lib, shundan 300 tasi to‘qimachilik sanoatida bo‘lgan. Vaholanki, imperiya

bo‘yicha soni jihatidan faqat oziq-ovqat sanotidan (368 ta bo‘lgan) keyingi o‘rinni egallagan. O‘rmonchilik sohasida esa faqat 78 tani tashkil qilgan{11}.

1914-yili Birinchi jahon urushining boshlanishi oqibatida, aksiyadorlik jamiyatlari va shirkatlarning ta’sis etilishi kamaydi. Faqat 1916 yildan boshlab, ba’zi aksiyadorlik jamiyatlari va savdo-sanoat shirkatlari harbiy vaziyatga moslashgach yana ko‘paya boshladilar. Ular o‘zlarining asosiy mashg‘ulotlari bilan bir qatorda, front uchun mahsulotlar ishlab chiqara boshladilar. Masalan, Lui Zalm aksiyadorlik jamiyati harbiylar uchun kiyimlar tikish korxonasini ishga tushirgan{12}. Qizilqiya jamiyati korxonalarida urush yillari portlovchi moddalar ham ishlab chiqarilgan. Faqat shu yili Rossiyada 381,7 mln. rubl aksiyadorlik kapitali bilan 244 ta yangi savdo va sanoat aksiyadorlik jamiyatlari o‘z faoliyatini boshladilar{13}.

Bu davrda tashkil topgan aksiyadorlik jamiyatlari va savdo sanoat shirkatlarining aksariyat qismi tog‘-kon, cho‘yan eritish va kimyo sohalarida ta’sis etildi. 1917 yili 1 avgustga kelib, Peterburg aksiyadorlik jamiyatlarining aksiyadorlik kapitali 1.056 mln rublni tashkil qilgan. Bu boshqa manbalarda berilgan raqamlardan farq qiladi. Masalan, Y. Metelyova “1916 yili Rossiya imperiyasida 2956 ta aksiyadorlik jamiyatlari bo‘lib, ularning jami kapitali 5,5 mlrd rublga yetgan”, degan fikrni bildiradi{14}. Bundan aksiyadorlik jamiyatlarining faqat savdo-sanoat sohasidagi umumiy mablag‘i ko‘rsatilgan, degan xulosaga kelish mumkin.

Mayevskiyning ma’lumotlaridan esa 1916 yili banklarning jami aylanma kapitaliga jamiyatning aksiyalar, obligatsiyalar, zahiradagi va boshqa mablag‘larini jamlashtirishi umumiy holda berilgan, degan xulosaga kelish mumkin. 1917 yilgi ma’lumotda aksiyadorlik jamiyatlari faqat aksiyadorlik kapitali bo‘yicha berilib, unda ham faqat savdo-sanoat sohasida bo‘lganlari ko‘rsatilgan.

1917 yili fevral oyidan boshlab aksiyadorlik jamiyatlar va shirkatlarning keskin sur’atlar bilan ko‘payishiga olib keldi. Faqat 1917 yilning yanvar-fevral oylarida 88 mln rubl aksiyadorlik kapitali bilan 64 ta, mart - aprelda 37 ta va may-iyunda 256.000.000 rubllik aksiyadorlik kapitaliga ega bo‘lgan 105 ta yangi aksiyadorlik jamiyatlari ta’sis etilgan{15}.

Shunday qilib jahonda bozor munosabatlari sharoitidagi xo‘jalik yuritish jarayonlari Rossiya imperiyasiga ham o‘z ta’sirini o‘tkazib, ishlab chiqarish, savdo, kredit va boshqa sohalarda yangicha yondashishga majbur etdi. Ushbu davr ichida Turkistonga yoyilgan aksiyadorlik jamiyatlari va shirkatlarning asosiy maqsadi o‘lkadan xom ashyo tashib ketish, uning bozorlari va tabiiy boyliklardan unumli foydalanishdan iborat bo‘lgan. Bu davrda Turkistonda tashkil topgan aksiyadorlik jamiyatlari va shirkatlar metropoliyada tashkil topgan bunday tashkilotlar bilan raqobatga bardosh bera olmas edilar. Shuning uchun ham ular metropoliya hamda

xorijiy aksiyadorlik jamiyatlari va shirkatlari bilan hamkorlik qilishga (paxtachilikdan tashqari) majbur edilar. Ayni paytda, Rossiya imperiyasi hukumati imkoni boricha o‘lkaga chet el kompaniyalarning kirib kelishiga qarshilik ko‘rsatishga urindi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Министерство финансов. Департамент торговли и мануфактур. Сведения об акционерных обществах, взаимного страхования и биржевых артелях, действовавших в России в 1891 – 1892 операционных годах. - СП б.,1894. – С. 3–4.
2. Министерство финансов. Департамент торговли и мануфактур. Сведения об акционерных обществах, компаниях, обществах взаимного страхования и биржевых артелях, действовавших в России в 1891-1892 операционных годах. – С.Петербург: 1894. – С.4
3. Кокандский биржевой комитет за 1915 год. – Коканд:1916. – С 18 – 25; Абдурахимова Н, Эргашев.Ф. Туркистонда чор мустамлака тизими.- Т., Академия. 2002.- Б. 102
4. Ўз. МА, ф.- 90. 1- рўйхат, 1- иш, 26 –варақ
5. Балабанов М. Царская Россия XX века. – Харьков: 1927, – С. 28
6. Юлдашев А. Аграрные отношения в Туркестане. – Т., 1969, – С. 96
7. Варга Е. Мировые экономические кризисы. – М., 1939, - С 802.
8. Бовыкин В.И. Формирование финансового капитала в России. М.: Наука, 1984, - С.120
9. Шепелев Л.Е. Акционерное учредительство в России. – М - Л: Академия наук, 1959, - С. 160.
10. Шепелев Л.Е. Акционерное учредительство в России. – М - Л: 1959, - С. 150.
11. Ўз. МА. Ф.И-1, 12 – рўйхат, 1525 – иш, 62- варақ
12. Маевский И. Экономика русской промышленности в условиях первой мировой войны. – М., 1957, - С. 256.
13. Метелёва Ю.А. Правовое положение акционера в акционерном обществе. – М., 1999, - С. 23.
14. Маевский И. Экономика русской промышленности в условиях первой мировой войны. – М., 1957, - С. 26.